چەند لێکۆڵینەوەیەکی کوردی لە بابەت وڵاتی سوبارتووە

نووسینی: دکتۆر جەمال رەشید
کەمال غەمبار لەسەری نووسیوە

ا ـ ئەم کتێبەی لەسەرمان نووسی بە ناوی (دراسات کردیة في بلاد سوبــارتــو)وە بڵاوکــراوەتــەوە. لە بڵاوکـراوەکـانی ئەمـانـەتی گشتی رۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستـانـە، بریتی‌یە لە 192 لاپەڕە، ساڵی 1984 لە چاپخانەی «دار آفاق عربیة للصحافة والنشر»دا چاپ کراوە.

پێشەکی:

لەدوا دیداری تەلەفزیۆنی لەگەڵ دکتۆر طه حسین‌دا کە دەستـەیـەکی نووسـەرو رۆشنبیـری میسـری ناودار لەگەڵی دانیشتبوون، **طه** حسین وەك مرۆڤێکی ووردبین و رووناکبیر لەناو قسەکانیدا ووتی: «بەلای منەوە رۆشنبیر ئەو کەسەیە کە جگە لەزمانەکەی خۆی زمانێکی جیهانی‌ی زیندووی‌تر بزانێ».

لە ڕاستیدا ئەم بۆ چوونەی نیشانەی زیرەکی‌و بیر قووڵی ئەو نووسـەرە گەورەیـە بوو کە چ خزمـەتێکی گرنگی بە نەتـەوەی عەرەب کردووەو ئاسـۆی بیـرکردنەوەی خوێنەرانی فراوان کرد. ڕۆشـنـبـیـرێ کە زمـانێکی جیهــانی بزانێ‌و بەردەوام خەریکی خوێنــدنــەوەو وەرگێـڕان و نووسین بێ، دەبێ چ جۆرە خزمەتێك و سوودێك بەرۆشنبیریی گەلەکەی خۆی ببەخشێ؟ جا ئەگەر ئەمە لەڕێگەی زانینی زمانێکی جیهانی‌یەوە بێ‌و ئەوەندە بایەخی هەبێ، دەبێ ڕۆشنبیرێ کە جگە لە زمانی زگماکی خۆی چەند زمانێکی دیکەش بزانێ‌و لەتـەك زمـانـەکـەی خۆیـەوە بەو زمانانە بخوێنێتەوەو

لەسەر چاوەی سامانی مرۆڤایەتیدا زانیاری و رۆشنبیریی هەمە جۆر هەڵێنجێ و پەیتاپەیتا شتی تازە بخاتە سەر خەرمانی رۆشنبیریی نەتەوەکەی خۆی، ئەو حەلە دەبێ لەو گۆرەپانە فراوانەدا چ سوار چاکێ بێ کە ئەسپی خۆی تاو بدات؟!

دکتۆر جەمال یەکێکە لەو رۆشنبیرانەی کە شیاوی ئەوەن بتوانن دەوری مێژوویی خۆیان ببینن و بە جۆرێکی کارامەو لێهاتوانە لەو بوارەدا شوێنی تایبەتی و دیاری خۆیان بکەنەوە، لەبەر ئەوەی جگە لە زمانی کوردی چەند زمانێکی تر دەزانێ و لەرێگەی خوێندنی بالآوە توانیویەتی جۆرە بەرنامەییەك و نەخشەییەك بۆ خۆی دیاری بکات کە رێبازێکی زانستیانەیەو، دوورە لە (پشتبەستنێکی) رووت بەسەرچاوە یاخود وەك هەندێ نووسەرو مێژوونووس نەهاتووە سەرچاوە پشتگوێ بخات و ئەوی دەیخاتە روو بە هی خودی خۆی بزانێ وەك سرووشێکی خودی ـ «ئیحای زاتی» ـ.

مێژوونووسین «لێکۆڵینەوەو شی کردنەوە»یە، پشتبەستنە بە باوەرنامەو بەڵگە هێنانەوەو ساغ کردنەوەی بۆ چوونەکانی نووسەر. تەنیا ریزکردنی کۆمەڵێك سەرچاوەو پەراوێز نووسین و پێرست دانان نابنە نیشانەی رەسەنی و توانینی دەسەلآت شکانی نووسەر یاخود بلێین مێژوونووس بە لەخۆدان لە بابەتی گەلێ مەسەلەی مێژوویی کە دەبێ بخرێنە سەر بەردی محەك و بە ووردی شی بکرێنەوەو ئەو رایانەی کە پاڵپشتێکی رەواو چەسپاویان نیە پووچەڵ بکرێنەوە، ئەو لایانەی کە شێوێنراون یاخود تەمی گومانیان لەسەرە، لەبەر رووناکی لێکۆڵینەوەو سرنجی ووردو بیری تیژ ساغ بکرێنەوە. ئەم ئەرکەش شتێکی ئەوەندە ئاسان نیە کە هەموو کەسێ بتوانێ شانی بداتەبەر. لێرەدا مەبەستم ئەوەیە کە ئەو ئەرکەی دکتۆر جەمال وەك لێکۆڵەرێك کە خستوویەتی یە ئەستۆی خۆی هەوڵ و تەقەلاو رەنجێکی زۆری گەرەکە، چونکە کارەکەی ئەو چەند لق و پۆپێکی لێ دەبێتەوە کە تەنیا لە چوارچێوەی بوارێکی سنووردار دا گیر خوات، بەڵکو ئەو هەر وەك لەو کتێبەی لێی دەدوێین بە روونی بۆمان دەردەکەوێ پەلی بۆ زۆر لایەن هاویشتووە وەك زمان و مێژوو و جوگرافیاو باری کۆمەلآیەتی و ئابووری و رامیاری و هەندێ لایەنی تر لە ژیانی مرۆڤایەتیدا لەناوچەکانی ژووروو رۆژهەلآتی وولآتی نێوان دوو رووبارەکە واتە «میزۆبۆتامیا»ی کۆن.

ناوەرۆکی کتێبەکە:

دکتۆر جەمال پێشەکی یەکی تێرو تەسەلی بۆ کتێبەکە نووسیوە، ئینجا هاتووە ناوەرۆکەکەی بەسەر پێنج بەشدا دابەش کردووە، هەر بەشەشی کردۆتە چەند باسێك و بۆ هەر بەشەش کۆمەڵێك تێبینی و سەرچاوەی جیاجیا وەك پەراوێز دەخاتە بەردەم خوێنەر کە ئەم کارە زیاتر لێکۆڵینەوەکان بەپێزترو پتەو تر دەکات.

ئەوەی کە شیاوی باسە نووسەر پشتی بەژمارەکی زۆر لە سەرچاوەی هەمەجۆر بەستووە کە کردوونیەتی بە بنەگەی کتێبەکەو یەك بە یەك دەیانخاتە بەر تیشکی زانیاریی خۆی و بۆچوونە تایبەتی یەکانی. سەرچاوەکان عەرەبی و کوردی و فارسی و تورکی و هی وەرگێردراون بۆ زمانی عەرەبی، هەروەها کۆمەڵێك سەرچاوەی تر بە زمانی رووسی و ئینگلیزی و سلۆڤی و ئەلمانی و مەسیحی و سریانی و یۆنانی و رۆمانی و هیتر.

دکتۆر جەمال لەپێشەکی کتێبەکەیدا دەلێ: ئەم کۆمەلە لێکۆڵینەوەیە کە هەندێ مەسەلەی زمانەوانی و مێژوویان تێدایە پێشکەش بە هەر کەسێ دەکەم کە بایەخیان پێ دەدا، بۆ بەشداری کردن لەهەول و تەقەلای بەردەوام بۆ گەیشتن بەکاکڵ و کرۆکی ئەو رووداوانەی کە رۆڵێکی دیاریکراویان نواند لە مێژووی پارچەیێکی گرنگ و جیاکراوەی مەڵبەندی ئادەمیزاد، ئەویش ئەو ناوچە شاخاوی یە گەردن کەشانە دەگرێتەوە کە ناوی لەکۆنترین رێژەی جوگرافی ی سۆمەری گشتی دا بەشێوەی SU. BIR «سوبیر»دا دەرکەوتوە.

مێـژ ووەکـەی بۆ سەردەمی «لـۆکـال ـ ئانی ـ مۆنـدۆ»ی کاربــەدەستی شاری «ئــەدب» لەچــارەکی یەکـەمی سێ هەزارەی بەر لەزایـیـنـی کە لەتــەك «ئـیــلام، ماراهشی، کوتیـۆم، سوبێـر، ئامـۆرۆ، سوتیـۆم»دا نووسـراوە. نووسەر ناوەکـە ساغ دەکـاتەوە، شوێنی جوگرافیای وولاتەکە دیاری دەکــات، ئەویش ئەو ناوچـەیـە دەگـرێتـەوە کە دەکـەوێتـە ژ ووررووی ڕۆژهــەلاتی «ئیـلام» لەڕێگـەی ماراهشی‌یـەوە بەرەو ژ وورروو و ڕۆژئاواوە درێژدەبێتەوە تا دەگاتە ئەمانۆس «چیای ئورز» لە وولاتی ئامۆرادا.

هەروەهــا ئەم کتێبـە وەك خۆی نووسیـویـەتی کۆمـەڵێك مەسـەلـەی تێدایـە کە پەیـوەنـدییـان بەسەردەمێکەوە هەیەو چەندین سەرچاوە پێك دێنن کە دەبێ ببنە بنەگەی بەڕاستی بۆ سەر هەڵــدانی خاسیــەتی نەتــەوایـەتی لە ناوچـەیێکی جوگرافیی دیارکراودا «سوپارتۆ» کە لە دواییدا بەشێکی ناونرا کوردستــان واتــە وولاتی کوردان. جگــە لە خاسیــەتــە نەتــەوایــەتـی‌یــەکــان یەکبــوونـی هۆزەکــانـی کارتـی «کـارتـاوی‌یـەکـان»ی ڕەوەنـد کە لەسـەردەمی سلوقی‌یەکان لەڕۆژهـەلاتی ئیمپـراتـۆریـەتی بیـزەنتیدا دەرکەوتن. دوایی کاردۆخی‌یـەکـان خەڵکی دانیشمـەندی لادێی‌ی ناوەراستی ئەو وولاتە دەورێکی جیاکەرەوەیان لە بینای ڕەگەزو زمان و شارستانێتی‌ی کوردەکان بینی، بە جۆرێ سرنجی هەندێ پسپۆرو شارەزایان لەم بابەتە ڕاکێشا.

بەشی یەکــەمی کتێبــەکــە تەرخــان کراوە بۆ «بنچینـە مێـژ وویی‌یـەکـانی زمـانی کوردی» لە باسی یەکەمدا دکتۆر جەمال ڕای وایە کە زمان ئامرازی پەیوەندی کردنە، دەتوانێ ئارەزوەکـانی مرۆڤ و گواستنـەوەی بیروباوەڕەکانی بۆ هی‌تر دیـاری بکـات، ئەویش بە گۆڕینی جیهـانی بیر «ذهن» بۆ جیـهــانــی ئاخــاوتــن لەگــەڵ کۆمــەڵــدا، بە دەربڕینی میراتێکی ڕۆشنبیریی کە لە دانانی تاکە کەسێك نیـە، بەڵکـو ڕەنگـدانـەوەی کۆمـەڵێـك ڕۆشنبیـریی سەر بە کۆمــەڵێکی دیــاریکــراوە لە چەنــدین قۆنــاغ لە تەمـەنی شارستـانێتی‌یـەکـەیدا. ئەو کەرەستانەی کە زمانیان لێ‌پێك دێت هەمـان کەرەستـەن کە سەرجەمی ڕۆشنبیریان لێ‌پێك دێ. لە دواییدا مەسەلەی بەکار هێنانی زمان لە ئاخاوتن و نووسیندا بۆ دیارکردنی خواست و هەست و نەستی جیاجیا بەگەورەترین داهێنانی شارستانێتی دەداتە قەڵەم کە میللەتە کۆنەکان وەدەسیان هێناوە.

جیهانی بیر لای مرۆڤی کۆن بەجیهانێکی ئایدیالیست یاخود ڕەمزی لەقەڵەم نادرێ وەك هی ئەمرۆمان، بەڵکو بە درێژ بوونەوەی خودی جیهانی مەوزووعی دەرەوە بەتەواوەتی دادەنا، وەك ئەوەی لەباری خەوبینین دا دەمان بێ. ئەوان بڕواییێکی تەواویــان هەبـوو کە خەو دەیـانخـاتـە بەردەمی پەیوەندی‌یەکی ڕاستەوخۆ لەگەڵ هێزی نەبینراودا، ئەوەی کە خەویــان پێــوە دەدی ڕاستن و ڕوودان و لە واقیعــدا ڕوو دەدەن. ناولێنــانی شتیـان بەکـردەی دروستکـردن لەقـەڵـەم دەدا، بۆ نمـوونـە سۆمـەری‌یـەکان ووشەی «نەم» یان بەکار هێنــا بۆ ئەو خاسیــەتــە کاریگـەرانـەی کە لە شتـەکـانـدا زانیبـوویـان، خاسیـەتەکانی کاری «شت یا بابەت» توانای دەگەیەنێ، ئەکەدی‌یەکان ووشەکەیان بە «شەمتۆ» وەرگێرا، واتە خوو و ڕەوشت و ئەو سروشتەی کە تیایەتی، هێشتاش لە زمـانی عەرەبیـدا زینـدووە «سمـة، شیمة» کەوا ووشەی «نم»ی عەرەبی جەوهەری مرۆڤ و سروشتەکەی دەگەیەنێ و لە بەکــار هێنــانی وەك فرمــان ـ فعـل ـ دەرخستنی شتی نهێنی‌ی شت و خاسیەتەکان دەگەیەنێ. لێرەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەکـاتـەوە کە ووشـە، گۆڕانێکی زۆری بەسـەرا دێ وەك ووشـەی «کـوڕ» واتـە «چیـا»، لەسـۆمـەریـدا دووپات بوونەوەی «کوڕکوڕ» چیاکان دەگەیەنێ.

هەرچـەنـدە ناوە کوردی‌یـەکـەی بۆ چیـاکانی «کوڕکوڕ داغ»ی سەر زێی بچـووك، نزیـك گونـدی «کانی توو»ی سەر بە قەزای پشــدەر ماوەتــەوە. لە سۆمــەریــدا شار دەگەیەنێ و ووشە سۆمەری‌یەکە «کۆ» بەمانای چیا لە زمانی کوردی‌دا بەردەوام بوو، وەك ووشــەی «گــامــێش ـ جامـووس»ی سۆمـەری، هەروەهــا «هـەتـاو» هەرچەندە لە ڕواڵەتدا پەیوەندی بە «ئافتاب»ی فارسی‌یەوە هەیە، بەلام

له ڕاستیدا ڕەمزی خواوەندی سۆمەرییەکانە «ئوتو»ی خواوەندی خۆر کە بەسەدان ساڵ بەر لە سەدەی نوسین لایان پیرۆز بوو، هەروەها وشەی «مزگەوت، مزگەفت» لە «مسجد»ی عەرەبی‌یەوە نەهاتوە، بەڵکو خۆی کوردی‌یەو لە «مزد ← مازدا ← ئاهورا مازدا»وە هاتوە، ناوی پەهلەوی بۆ پەرستگا «مزگیت»ە کە دەبێ بەر لە چەند سەدەیێك پێش ئیسلام بەشێوەی کۆن هەبووبێ.

زۆر وشەی تریشمان بۆ ساغ دەکاتەوە کە لە بنچینەی خۆیان دوورکەوتۆنەتەوەو گۆڕانێکی زۆریان بەسەر هاتوە وەك «باژێر»و «خێزان»و «گوند»و «کاروان»و جوامێرو «مەهرەجان». زۆر وشە کە لە عەرەبی باون لە کوردی‌یەوە وەرگیراون و چوونەتە ناو زمانی عەرەبی‌یەوە وەك «المرج، الدستور» کە کوردی‌یەکەیان «مێرگ و دەستەوەر»ن.

لە باسی دووەمدا بۆ ئەوە دەچێ کەفەلسەفەی گریك لەگەڵ دینەکانی ڕۆژهەڵاتیدا یەکیان گرت و لە ئەنجامدا ئەفسانەی بابولی‌و گریکی‌و هیتر تێکەڵ بەیەکتر بوون، ئەم دیاردەیە چەمکی هیلنستی بەخۆیەوە دی کە ڕێبازی جیاجیا بەیەك دەگەیەنێ‌و تەباییان دەکات. خواوەندەکانی بابولی‌و گریکی‌و هیتر بە خواوەندی ناوچە کوێستانی‌یەکان دانران، بەمەوە ئاهورامازدا لەگەڵ سن و زیوس و مردۆك و عەشتار. هتد تێکەڵاوبوون. لە ئەنجامی ئەوەوە زمانی کوردی بە وشەی فەلسەفی‌و زانیاری‌و دیالێکتیکی زمانەوانی دەوڵەمەند بوو کە ئەدەب و سامانی هونەری‌و ڕۆشنبیریان مشتوماڵ کردەوە.

بۆ نموونە وشەی «میثرادات ← میهرداد» کە زۆر جار لە ناوی پاشاکانی ناوچە شاخاوی‌یەکان یا پاشای ئەو ئیمپراتۆریەتانەی حوکمرانیان کرد دەردەکەوێ. پاشان لە کوردی‌دا ئەمڕۆ بەشێوەی «خوداداد» کە بەرامبەرەکەی «عطاء الله»و تورکی‌یەکەی «الله وێردی»یەو سلاڤی‌یەکان «بوغدان»ە دەردەکەوێ. هەروەها تەقەلادانی پاراستنی دەنگەکانی سروشت بنەچەی پێکهاتنی وشەکان بوو کە هێشتاش بەشێکیان لەناو ڕستەو دەربڕیندا بەکار دەهێنرێن.

بۆ نموونە وشەی «گرۆم»ی ڕووسی کە هەورەتریشقە دەگەیەنێ هەمان دەنگی دیاردەکەیە لە سروشتدا، بەڵام لە کوردی‌دا دەنگەکەی هەورەتریشقە خۆی «گرمە گرم»ە، ئەم وشەیە لە کوردی‌دا نەگۆڕاوە تا ئەو قۆناخەی لە ڕووسیدا پێی گەیشتووە تا هەمان دیاردە بگەیەنێ، یاخود «خوڕە خوڕە» دەنگی ئاوە لەعەرەبیدا بۆتە «خریر».

هەندێ وشەی کوردی لەکۆنەوە دیاردەیێکی دیارکراو دەبەخشن، بەڵام بەدرێژایی زەمانە بوونەتە واتای شت و پاشکۆیەکانی وەك وشەی «سەر» کەبوەتە سەردار، سەر تیپ، سەربەست. لە مانای ڕەسەنی خۆی دوورکەوتۆتەوە بوەتە وشەیەکی لێکدراو، هەروەها «پیاو» مانای‌تری بەخۆیەوە دی کەپەیوەندی بەچەمکی کۆمەڵایەتی‌یەوە هەیە، پاشان وشەی «پیاوەتی» دەرکەوت کەمانای ئازایەتی‌و ڕەوشت باشی‌و شتی‌ترە. بە هەمان شێوەو ڕێچکە ڕووسەکان هەموو موسلمانێکیان ناو نا «تەتەر» چونکە لەڕێگەی تەتەرەکانەوە ئیسلامیان ناسی، ئەمڕۆش وشەی «شەرقی»لای تورکەکان «سروود، مەقام، گۆرانی» دەگەیەنێ، کە بنەچەکەی دەگەڕێتەوە سەر شەرقی «ڕۆژهەڵات»ی ئەنەزۆڵ، هەروەها «ئاسیا» وشەیێکی ئاشووری‌یە کە مانای «ڕۆژهەڵاتی دەگەیاندو لە ـ ئاسۆ ـ وە گۆڕاوە بە ئاسیا. وشەی «ئاب AP» وەك دیاردەیێکی سروشتی لە زمانی هیندو ئەوروپیدا مانای ئاوە، پاشان وشەکە بۆ هەموو ڕووبارێك بەکار هێنرا کە خێڵە هیندو ئەوروپایی‌یەکان لە کەنەرەکانیدا نیشتەجێ ببوون، ئێستاش بۆتە برگەی ناوی هەندێ ڕووبار وەك ڕووباری «پێنج ئاب ← بنجاب»، «دۆن ئاب ← دۆن ئاو ← دۆن ئاڤ» لەو بابەتانە وشەی‌تر زۆرن کە کوردین و کەوتوونەتە ناو زمانی عەرەبی دکتۆر جەمال نەیویستووە درێژە بە باسەکەی بدات بۆ نموونە «سەرئاو ← سرآب ← سراب»، سەرداو ← سردآب ← سرداب»، «گول هەنار ← گلنار ← جلنار»و هی‌تر.

لە باسی سێیەمدا لەوە دەدوێ کە دانیشتوانی وڵاتی

سوپارتۆم گۆڕانێکی لەئێکی بەسەرا نەهات بەقەد ئەو گۆڕانەی کە هاتە سەر ناوەکان. ناوی حوری‌یەکان پاش سەدەی حامورابی شوێنی زۆربەی دانیشتووکانی گرتەوە. ناوی «هوڤارداتا» کە بەمانای بەخشینی خودا دێ، لە نووسراوەکانی بابولی‌یەکاندا بەرێژەی «ئومرداتوو، خورداتوو، پاشان خومرداتوو».

هاتووە هێشتا ئەم ناوە، بەناوی خورماتوو بەکار دەهێنرێ «طووز خورماتوو، تازە خورماتوو» وەك لە ناوی «باگاداتوو ← باگادات ← بەغداد» واتە بەخشینی باگای خواوەنددا هەیە. لەبابەت میتانی‌یەکانیشەوە ئەوە دەسەلمێنێ کە لە ناوچەکەدا ناوی «کورد» وەك چینێکی سەرخان هێشتا لەناوچە ناوبراوەکەدا دەرنەکەوتوە. هەروەها زمانێکی هاوبەشی دەرنەکەوتوە، تەنیا ئەو بۆچوونە نەبێ کە پەیوەندی‌یەکی بەتینی کوردیی هاوچەرخ هەیە لەگەڵ میتانی کۆندا، لەتەك ئەوەشدا زۆربەی ناوە جوگرافی‌یەکان و ئەتنۆمیکی‌یەکان بە شێوەی سۆمەری‌و ئەکەدی‌و حثی مانەوە. وە لە ئەنجامی ئەو گۆڕانەی بەسەر ناوچەکەدا هات ناوی شاری‌تر لەو وڵاتەدا دەرکەوتن و گۆڕان بەسەر چەند ناوێك دا هات وەك «بیث گەرمی» بوە «باجرمی» لە عەرەبی، هەروەها «بیث زیدیتا» بوە «بازبدا» وەك «بیث فردو» بوە «باقردی»و «بیث درایە» بوە «بدرە» هەروەها لە ناوی (جرمی) وشەی «جرمیق»ی عەرەبی وەرگیرا، کوردی‌یە کۆنەکەی «گەرەمیك»» کە بوە گەرمیانی.

کوتی‌یەکان کۆنترین خەڵکن کە ئەم ناوچەیان کردە هەوارگەی خۆیان. هەرچەندە کە «عرفە ـ ئەراپخا» لایەکە لە شاری «کەرکوك»ی ئێستا، بەڵام ناو لێنانی (کەرکوك) کورتکردنەوەی ناوە ئارامی‌یەکە نیە «گەرخابێت سلۆخ» کەلە سەدەی ئیسلامیدا بووە «کەرخێنی» بەڵکو بەر لەو مێژ ووە بەشێوەی (کورکور) وەك لاسایی‌کردنەوەی دەنگی ئاگری بیرەکانی نەوتی ئەم ناوچەیە هاتوە کە دوایی ناو نرا «بابە گور گور» کە لە کۆنەوە دەورەی پەرستگای «ئەناهیتا»ی دابوو.

هەرچەندە کە وشەی نوێ هاتەکایەوە بەڵام زمانی کوردی خاسیەتی خۆی پاراست. وەك وشەی «سپادا» کە بە مانای سوارە دێ، هاو واتای لەشکرە. «سوپا» وشە کۆنەکەی «ئەسپاکا» بوو. جگە لەمە وشەی «پادیکا» بە مانای ـ پیادە ـ ماوەتەوە، بەڵام هەندێکی‌تریان شوێنەواریان کوێر بۆوەو لەناو کوردی‌دا وون بوون، «پا» نەبێ بە مانای «پێ» کە پیادەی لێ‌وەرگیراوە «بیدق»ی عەرەبیش هەر لەپیادەوە وەرگیراوە. «ك. غ». هەروەها «بانداکا ← بەند، ئەیسە ← وەیس، تنوکا ← تەنو ← تەن، ناسوکا ← نازوکا ← ناسك، نازك»و هیتر.

بەشی باسی چوارەم بریتی‌یە لە لێکۆڵینەوەیێکی پوخت لەبابەت شوێنەکانی ژووررووی وڵاتی سوپارتۆوە، بەڵام ناوچەی زێ کە بە ئاشووری بە «ئەنزیت» ناسراوەو بە «حثی» کە لە بەشی دەقەکانی (بوغازی کوی) بینراوە کە دەکەوێتە تەك سوفانینی‌و باشووری ئەزنینی کە لەدواییدا بەزمانی سریانی وەك (ئەرزۆن) تۆمار کراوەو بە ئەرمەنی وەك (ئەرزنیك و ئەلزنیك) پاشان لە سەردەمی ئیسلامی‌یەوە بە (میافارقین) ناوبرا، بەتایبەتی بووە مەڵبەندی دەوڵەتی مەروانیی کوردی لە سەدەی دەیەمی زایینیدا.

دانەر لەوە دەدوێ کە ئەو ناوچانەی ناوهێناون حثی‌یەکان لە کاتی هێرشەکانیان بۆ سەر بابول لەسەرەتاکانی سەدەی شانزەمی زایینیدا ئەم وڵاتەیان وێران کرد، پاشان یەکگرتنی ئەم ناوچانەی بەدواوە هات بەتایبەتی سەرچاوەکانی ڕووباری خابوورو هیرماس پاشان هوری‌و دەرسیم و ئەنزیت و ناوچەی «هانی گلبات»یان پێکهێنا کە بووە مەڵبەندی دەوڵەتی میتانی. لێرەدا بۆ ئەوە دەچێ کە ناو نانی «پالو» دەوروبەری بە «بورشخند» لەلایەن حثی‌یەکانەوە کە رەمزی برگەی یەکەمی «بورگە»» (bhrgh) بەمانای بەرز بەزمانی خۆماڵی، هێشتاش لە زمانە جەرمەنی‌یەکان خۆیاندا «چیا berg- ماوەتەوەو شێوەی لە کوردیی نوێدا «برز ← بەرز»»، هەروەها ناونانی ناوچەی «ماشوهاندا، ماشهونتا»وە بە یۆنانی «میز» کەبەرامبەرەکەی

«مـەز»ی کوردیی کۆنـەو «مـەزن»ی نوێیـە، لەم ڕووەوە نموونەی زۆرمان بۆ دێنێتەوە.

هۆیەکانی جوگرافی لەتەك واقیعی ڕامیاریو نەتەوایەتی دەوری خۆیان دەنوێنن لە گۆڕانکاری‌یەکانی ئەتنیکی کە لە بەشی ڕۆژئاوای ئەنەزۆل دەردەکەون، بەتایبەتی لە نزیك سەرچاوەکانی ڕووباری دیجلەو چەندین ئەو چەقانەی دێنە سەری، لەکـاتی ڕووتێکـردنی هەنـدێ خێڵی ڕۆژئاوایی بۆ ناوچـەکـە. ناوی دیجلە کە لە سەردەمی میـدی بەشێـوەی تیگرا Tigra دەرکەوت، سترابۆی جوگرافی یۆنانیش ڕەسەنی ئەمە دووپات دەکاتەوە، ئەمەش ئەو ڕاستی‌یە دەردەخات کە خێڵی میدی لە کەناری سەرچاوەکانی‌دا دانیشمەند بوون.

ئەم ڕووبارە لەم ناوچەیەدا سێ لقی هەیە:

1 ـ دیـجلەی ڕۆژئـاوا: ئەرغـانـە صو لەنـزیـك گۆمی گولچکەوە دێ.

2 ـ زیبـانـە صو: کە لەسـەدەکـانی ئیـسـلامیدا بە ئاڤی ذو القرنین لەکوردی‌دا باوبوو.

3 ـ دیجلەی ڕۆژئاوا «بهتان صو».

ناوی «جـولـیـمـێـرگ یاخـود جولا مێـرگ»مـان بۆ ساغ دەکـاتـەوە کە لە سەرچـاوەکـانی ئەرمـەنی‌دا بەنـاوی «جلمارگ»ەوە هاتووە، بەڵام ناوەکە کوردی‌یەو مێژووەکەی دەگەڕێتەوە پێش تۆمار کردنی، دەبێ ـ گۆلی میرگ ـ بێ.

ناوی «ساریساو پیناکاو ساتالکا»مان بۆ شی‌دەکاتەوە کە لە چیـەوە هاتـووەو بنـەچـەکـەیان چیە، لەدواییدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە وڵاتی سوپارتۆم مەڵبەندی کۆبوونەوەی هەمە ڕەواڵـەتی شارستـانێتی پێـك دێنێ کە لەو وڵاتـەی دەورەی داوە سەری هەڵـداوە، ئەویش لەئـەنجـامی تێکـەڵاوبوونی ڕاستەوخۆی ئەو شارستانێتی‌یە خۆماڵی‌یانەی کە لە وڵاتی دوو ڕووبـارەکـەو ئەنـازۆڵ و قەفقـاس و باشـووری دەریای قەزوین گەشەیان سەند.

باسی پێنجەم هێنانەوەی هەندێ بەڵگەیە کە ڕێگامان بۆ ڕۆشن دەکـەنـەوە بۆ دەرخستنی پەیـوەنـدیی زمانەوانی نێوان کوردیی هاوچـەرخ و میتـانیی کۆن. دکتـۆر جەمـال لەو ڕایـەدایـە کە چینێکی دیـاریکـراو لە سوارە «ئـەسپـا بارا»ی کۆمـەڵگـای میتـانی خەریکی بەخێـوکـردنی ووڵاغ بوون، ئەوانە پەرەیان سەندو هێزو دەسەڵاتێکی ئەوتۆیان هەبوو کە بە تونـدی ڕووبـەڕووی هێـزەکـانی تەحـوتمسی یەکـەم، فیرعەونی میسر بوونەتەوە، بەڵام ئەوان بەرەنگاری تەوژمی هێـزەکـانی ئاگـۆمی دووەمی کاشی بوون لەبـاشـوورو هەرچـەنـدە کە مل ملانێ لەنێـوان چینی کاربـەدەست لەم وڵاتـە هەردوو تاقمی لایـەنگـری میسـر یاخود حثی‌یەکان دەرکەوتوە، بەڵام تاقمی‌یەکەم سەرکەوتوەو پەیوەندی لەنێوان میسرو میتانی‌یەکان بەهێز بووە، بەرادەیێ نامە لەنێوانیاندا ئاڵـوگـۆڕ کراوە، لەمـەش زیاتر ئەمنۆفیسی دووەم خوازبێنی یەکێ لە کچـەکـانی پاشـای میتـانی کردوە، ئەویش داوای چەردەیێـك زێـڕی کردوە لەجیـاتی ئەوەی کچـە جوانەکەی خۆی کە «تۆ دۆ هیبا» بوو بداتێ، پاش مەرگی ئەمنۆفیسی دووەم بوە خێـزانی ئەمنـۆفیسی چوارەم، ئەویش ئەوەنـدەی خۆش دەویست تا ڕادەیێ ناوی نا «نەفەرتیتی».

دکتۆر جەمال چەند ناوێکی‌ترمان بۆ ساغ دەکاتەوە وەك واشـکـانیو کۆنتـرین ڕیـزەی جوگـرافی ناوی وڵاتی میتـانی‌یـەکـان، هەروەهـا باسی سوارسـوارانێ دەکـات کە (کیکـۆل) ناوی نا «نـاڤـارتـانی ڤاژنە سەیە» کە نۆ کۆرسی بووەو مەودای هەر کۆرسێـك باسی دەکـات کە نزیکـەی حەوت میـل دەبـوو، هەروەهـا شێوەی پێشبرکێ‌یەکە دیاری دەکات کە چۆن بووە لەمەش زیاتر زاراوەی «ئەسپا رڤیسە» کۆنی میتـانی لەکـوردیـدا بەشێـوەی ئەسپ ڕێـز ماوەتەوە. هەروەهـا ئەو ژمـارانـەی کە کیکۆل تۆماری کردوون لەگەڵ ژمـارەی کوردی‌دا ئێستـا هاوجـوتن، ئەمەش دەمانگەیێنێتە ئەو باوەڕە کە کوردی تاکە میراتگری ئەو زمانەیە کە ڕۆژێ لەڕۆژان زمـانی شارستـانێتی لەدین و سیـاسـەت لەووڵاتی باڵادا دروست کرد.

دیـارە شاژنـە (نـەفـرتیتی) هاوسەری ئەمنۆفیسی چوارەم دەورێکی گەورەی بینیوە لە ناوگۆڕینی مێردەکەی بۆ ـ ئاخن

ئاتوون ـ (ئاتوون خواوەندی خۆرە بە زمانی میسری کۆن) ئەمەش بەڵگەیەکە کە خوای میتانی بووەو لەسەر ئەو باوەڕە بووە کە لە کۆمەڵەکەیدا باو بووە بەر لەوەی شوو بە فیرعەونی میسری بکات. گومانیشی تێدا نیە کە ئەو گۆڕانە ئایدیاییە لە ناوچەکەدا پەرەی سەندو زۆر بیرو باوەڕی کۆنی گۆڕی. پاشان ئاینیتر دەرکەوتن کە باوەڕی کۆنی کوردی کە دیلی ئایدیای میثۆلۆژی سۆمەرییەکان بوو، بەڵام ئەو فیکرە نوێیە نەبووە بنەچەیێکی روحی بەهێز لە پەیوەندییە مادییەکانی ئەو کۆمەڵگایانە هەتا تیرە میدییەکان لە وڵاتی چیادا بڵاوبوونەوەو ئەو دەورە دینییە گەورەیەی کەتیرەی (ماگ)ەکان لە ناوەڕاستی هەزاری یەکەمی بەر لەزایین نواندیان.. پاش کۆچکردنی ئارییەکان، دەتوانین ئەوە بسەلمێنین کە دەسەڵات سەندنی زمانی پیرۆزی کتێبی (ئاڤێستە)و بڵاوبوونەوەی هەندێ تیرەی میدی، راستەوخۆ لەو وڵاتەدا بووە هۆی ئەوەی کە زمانی میتانی لەگەڵ هەندێ زمانی ناوخۆ، خۆماڵی کردنی بە میدی بووە هۆی دەرکەوتنی چەکەرەکانی زمانی کوردی.

باسی شەشەم لەرێگەی هەندێ ناوەوە دەیەوێ بگاتە هەندێ راستی کە رێچکەی پێناسینی مێژوویی کوردستان بن و رەگ و ریشەی یەکەمی مێژووی کورد بن کە ئەوانەش لەزمانانی جیهان دا هەن، لەبەر هەندێ هۆی خودیو مەوزووعی، چەند بەڵگەیەکی ئاشکراو روون ژمارەیێك ناوی کۆنن کە لە زمانی کوردیدا ماونەتەوە، وەك «ئامۆمۆن، یاخود ئامۆمۆم» کە پوختەی بەردی کریستالن کوردەکان لەچیاو ئەشکەوتەکان دەریدێنن، یاخود (گاگات) کە وەك گۆگردەی کوردییە یاخود (گەزگەز). کە دارێکە بۆ تیمارکردنی برین بەکار دێ.

بەشداری کردن لە بەکار هێنانی ئەو وشانە لە زمانی یۆنانیو لاتینیو کوردی کۆن و نوێ دیاردەیێکی کارتێکردنی هلینزمە لە شارستانێتیی ناوخۆی وڵاتی کوێستان بەر لە تۆمارکردنی ئەم وشانە بە چەند سەدەیەك بە تایبەتی کە مەقدۆنییەکان دەستیان نایە ناو کاروباری رۆژهەڵات.

لەبەر رۆشنایی ئەم بۆچوونەی دکتۆر جەمال ناونانی ـ پێنجوین و بیتوێن ـ نیشانەی دەسەڵات سەندنی شارستانێتیو سیاسی هیلنستییە لەدەسەی مەقدۆنی سلووقی. برگەی یەکەم (پێنج) لەسەر دەمی میتانییەوە هەبووە، هی دووەمیش لەگەڵ دەرکەوتنی یۆنانییەکان لەو ناوچەیەدا لە کۆتایی هەزاری یەکەمی بەر لە زایین دا دەرکەوت. بیتوێن ـ بیت وێن»یش لە کارتێکردنی ئارامییەوە هاتووە.

لەم رووەوە کۆمەڵێك ناومان بۆساغ دەکاتەوەو شوێنە جوگرافییەکانیشیان دیار دەکات و ئەو گۆڕانانەی کە بەسەر وشەکاندا هاتووە بەیەك دیاری دەکات کە لە بنەچەدا چۆن بوون، ئایا کارتێکردنیان پێوە دیارە یان نا؟ لە چییەوە هاتوون، لە کۆنەوە چ بوون؟ ئەم گۆڕانانەش بۆ باری خودیو ئاینیو رامیاریو ئابووریو مەوزووعی دەگەڕێنێتەوە.

دکتۆر جەمال لەو سێ باوەڕنامە گرنگانە دەکۆڵێتەوە کە ساڵی 1905 لەناوچەی هەورامان دۆزراونەتەوە. دوویان بەپیتی یۆنانی کلاسیکی نووسراون و سێیەمیان بەخەتی ئارامی کۆن. کاولی ئەو باوەڕنامانە بۆ سەدەی فرثی دەگەڕێنێتەوەو باوەڕنامەی سێیەم بە دەقێکی پەهلەوی دەداتە قەڵەم کە بە ئەلفبای ئارامی لەگەڵ چەند وشەیێکی سامی نووسراوەتەوە.

نووسەر بە دوورودرێژی لە باوەڕنامەکە دەدوێو بۆمان شیدەکاتەوە ئەو گیروگرفتانە دەس نیشان دەکات کە دێنە پێش خوێندنەوەی پسپۆر لە کاتی خوێندنەوەی دەقەکانی ئەو قۆناخە، ئینجا دەگاتە ئەو بڕوایە کە زمانی کوردی هەر لەسەرەتاوە کەوتبوە ژێرکارتێکردنی دوو جیهانی گەورە لە زمانەکانی هیندیو ئەورووپیو سامی، ئەو جۆرە کارتێکردنەش دەردەخات. هەروەها ئەو دەورانەی کە زمانی ناوخۆی وڵاتی سوپارتۆ یاخود کوێستان پێیاندا تێپەڕیوەو کە بوونەتە بنچینەی یەکەمی زمانی کوردی هاوچەرخ بەسەر پێنج قۆناغ دا دابەش دەکات و یەکە یەکە لێیان دەدوێ.

دکتۆر جەمال بەشی دووەمی کتێبەکەی بۆ کاردۆخییەکان تەرخان کردوە. قسەی (وایسباخ) لە بارەی کاردۆخییەکانەوە بۆ نموونە دێنێتەوە کە گەلێکن لە بەرزاییەکانی دیجلەوە دانیشمەندبوون و سنووری ژووروی ناوچەکەیان لقی گەورەی دیجلە بوو.

گریکەکان لە کاتی گەڕانەوەی دە هەزار کەسەکەوە، کاردۆخییەکانیان ناسی کە کسینۆفۆن سەرکردایەتی کردو بەدرێژی خاسیەتی وڵاتەکە وەسف دەکات «چیای جودیی ئێستا»و ئەو شەڕە قورسانەی کە سوپای یۆنانییەکان تووشی هات لەکاتی کشانەوەیدا ـ کە ناچارکرا ـ بەرامبەر ئەو کەسانەی شارەزاییەکی چاکیان لەکاروباری جەنگدا هەبوو. باسی چەك و جبەخانەی کاردۆخییەکان دەکات کە بەکاریان دەهێناو دێتەسەر ئەو ڕایە کە ئەو کاردۆخیانە هەرچەندە لە هەموو لایەکدا فارسەکان دەورەیان دابوون، بەڵام توانیان سەربەخۆیی وڵاتی خۆیان بپارێزن. کسینۆفۆن دەڵێ: دوانزە هەزار سەرباز پەلاماری وڵاتی کاردۆخییەکانیان دا، دوا کەسیان لێ قڕکرا، یۆنانییەکان خۆشیان ئەوانەی لەگەڵ کسینۆفۆن بوون کاتی حەو ڕۆژەکە کە بەم وڵاتە تێپەڕین زیاتر زیانیان لێکەوت لەوەی لە هێرشە دوورو درێژەکەدا زیانیان لێکەوت: بەدەگمەن پاش کسینۆفۆن هەواڵ لەبابەت کاردۆخییەکانەوە تۆمار کراوە.

دکتۆر جەمال هەندێ زانیاری دەربارەی کاردۆخییەکان ساغ دەکاتەوە بەتایبەتی ڕایەکانی سترابۆن کە ئەویش هەمان ڕایەکانی لیراتو ـ شنینیس دووپات دەکاتەوە کە پڕن لە هەڵە، هەروەها ئەو ڕایانە شیدەکاتەوە کە لە ئەفسانەی لافاوەکەوە دەدوێن و کەشتییەکە لەسەر کام چیا گیرساوەتەوە کە ڕای مووسا ئەوەیە کە کەشتی نووح لەسەر چیای ئەرارات گیرساوەتەوە، واتە قردو کە لە هەموو نووسینەکانی سریانیدا دەبینرێ. ناوەکە خۆی لە وەرگێڕانی کتێبی پیرۆز لەلایەن ئۆرشلیمەوە «قردون»ەو لە نووسینەکانی مەندالیدا «قاردون»ە.

هەروەها کەشتی نووح بەڕای نیقولای دیمەشقی لەسەر چیای باریس گیرساوەتەوە.

بەشی سێیەم لە پەیوەندیی کورد بە کاردۆخییەکانەوە دەدوێ کە تەمومژ بەگشتی مێژووی گەلی کوردی لە کۆنەوە تەنیوەو ئەو تەقەلایەی کە دراوە خاسیەتە نەتەوایەتی و چەندیەتی بنەمایەکانی کە نیشانەکانی ئەم گەلەی ئێستا دیاری دەکەن لەپێشەوە ناونانی نەتەوایەتی ـ لەگەڵ ئەو ناوانەی بەشێوە لێوەی نزیکن بەتایبەتی، گشتیان بەیەکەوە دەبەستێتەوە، پاشان شیکردنەوەی ڕەوتی ئەو مێژووە تەنیا لەناو ئەو ناوانەداو دروستکردنی چەند ڕایەك کەپشت بەو باوەڕە، خودییە دەبەستن لە گەشەپێدانی یاخود وون بوونی هۆیەکی سەرەکین بۆ دەرکەوتنی ناکۆکی لەنێوان تیۆری ئەو کەسانەی پسپۆڕیان هەیە لەو لێکۆڵینەوانەدا لەبابەت ناونانی ڕەسەنی ئەو نەتەوەیە، وەك لەناو کۆڕەکانی جیهانیدا دپارە کوردەکان سەربە کاردۆخییەکانن، هەشە دەڵێ کە دەگەڕێنەوە سەر کیرتییەکان. درایڤەر ویستی ئەم دوو ناونانە بە هەموو ئەو ناوانەوە ببەستێتەوە کە لە ڕەنگە و ڕوخسارا لەگەڵیاندا نزیك دەبنەوەو هەوڵیدا کەپەیوەندی ئیتمۆلۆژی نێوانیان و ناوی ئێستای کورد بدۆزێتەوە. هێشتا ئەو ڕایانە باون بەوەی کە کاردۆ ـ خ + ۆی دانیشتوانی کۆنی ناوچەی ئێستای بۆتانن.

دکتۆر جەمال ڕایەکانی کوردۆییف شیدەکاتەوە کە لەبابەت وڵاتی کاردۆخییەکانەوە چی ووتوە، کە هەموو ئەو تیۆرانەی پەیوەندیان لە نێوان کوردی کاردۆخی نێوان هەردوو لاو نێوان کازداکای سۆمەری لەلایەك و نێوان ئەو ناولێنانەو زاراوەی سامی کاردۆ کە بە مانای بەهێز یاخود جەنگاوەر دێ، دۆزیوەتەوە پووچەڵ دەکاتەوە، ئەویش ئەو تیۆرەیە کە درایڤەر لەمەوبەر پشتی پێبەستووە هی ئەوە نیە لایەنگیری بکەین. چونکە درایڤەر کورد بەو کەسانە دەداتە قەڵەم کە جۆرە زمانێکی ئێرانی بەکاردێنن ئەم ڕایەش دوورە لەواقیع.

هەروەها کسینۆفۆن بەڕوونی وڵاتی میدیا لەناوچە شاخاوییەکان جیا دەکاتەوە، گریمان کە کوردەکان

راستەوخـۆ دەگـەڕێنـەوە سەر کاردۆخی یـەکـان و بەکـوردی قسەیان کردوە ئەو حەلە دەبێ ئەو تیئۆرە پشتگوێ بخەین کە کورد هەرنەبێ چ گەل چ زمان دەگەڕێنەوە سەر میدی یەکان هەروەکـو مینـۆرسکی لەو سالانـەی دوایی ژیـانیدا ویستی بیسـەلمێنێ. لەگەڵ ئەوەش دەبێ ئەوە بڵێین کە میدی یەکان کەم یا زۆر ڕاستەوخۆ کاریان کردە سەر گۆڕینی ڕوخساری دانیشتوانی ناوخۆیی غەیری ئێرانی لەناوچە شاخاوی یەکانی ژووروی ولاتی نێـوان هەردوو ڕووبـارەکـەو ڕۆژهـەلاتی ئاسیای بچووك.

لەبـەر ئەوە نابێ باوەر بەئێـرانی یـەتی کاردۆخی یـەکـان بکـەین لەگـەڵ گۆڕانی خاسیـەتـە نەتەوایەتی یەکانیان پاش سەدەیـەك، سەرەڕای ئەوەش کە ئەوان بەجیـا لە تیـرەکانی ئێرانی ناوبراون و نەسەربە ولاتی ئێران بوون نە ئەرمەن.

دکتۆر جەمال بەمەندەش ناوەستێ، بەڵکو کۆمەڵێك ڕاو سەرچـاوەی تریش شیدەکـاتـەوەو نەژادی کورد ساغ دەکـاتـەوەو دەمـانخـاتـە ئەو قەنـاعەتە کە کوردەکان لە کۆمـەڵێکی دیـارکـراودا نەهـاتـوون وەك کیرتی یەکان یاخود کاردۆخی یـەکـان یا کاداکـا بەشێـوەییکی ڕاستـەوخـۆ بەڵکو پەیـوەنـدی یـەکی ڕەگـەزی‌و شارستانەتیان لەگەڵ گشت ئەو کۆمـەلانـەو دانیشتـوانی کۆن و ولاتـەکـەیـانـەوە لە چەنـد قۆنـاخێکی دیـارکـراوی مێـژوودا هەیـە. هەروەهـا کورد شێـوەییکی گەشـەسـەندووی ناوی کادۆ یاخود کردۆ (قردۆ) نیـە، وشـەی کوردیش پێش گەلی کورد کەوتـۆتـەوە کەوا بەمـانـایـەکی تایبـەتی بەکـارهـاتـوە، بەر لەوەی مەرجی نەتەوایەتی تێدا بێ.

بەشـی چوارەمی لێکـۆڵینـەوەکـان «دەوری کرت»ە لە مێـژووی کوردا، دکتـۆر مەکنـزی لە ڕاپـۆتی سالانـەی کۆمەڵەی زمانان سالی 1961 ئەوەی باس کردووە کە «تاکە ئیشـارەت پێـدانی ئاشکـراو ڕوون لەبـابـەت کوردەکـانـەوە بەلای کۆنـە نووسـەرانی بەر ئەم سەدەیـەمان وا دەردەکەوێ کە ئەوەی دوابـەدوای یەکـەوە هاتـوە لەپـۆلیبـۆس و لیڤی و سـترابـۆوە کە لە کرتـەوە دواون وەك دکتـۆر جەمـال دەلێ بێ‌گـومـان مەبـەس «کیـرت»»، دوو مێژوونووس یەکەم لە زمانی توفیق وەهبی یەوە وایان باس کردوون کە تیرهاوێژی چەکـداری بەدەگە بوون لە سوپـاکـانی مادی‌و ئاسیـای بچـووکـدا. کەچی ئەوی سێیـەم ناوی ناون «شـاخـاوی سەرەتایی دانیشتووی ولاتی مادو ئەرمێنیاو فارس «ئەمە ئەو ڕایـە دەسـەلمێنێ کە لە نووسینـەکانی ئەو ڕۆژهەلاتناسانەوە هاتووە کە دکتۆر جەمال لەمەوپێش ناوی هێناون.

لە ڕاستیدا دەنگوباسی کیرتی یەکان لەتەك تیرەی دیکەوە هاتوون وەك کاردۆسی یەکان و ماردی یەکان و دیلم و تیرەی‌تر کە لە ناوچەکانی ئەترۆپاتینا «ئاذەربیجان»و ئەو لەوەرگایانەی کە کەوتـۆنـەتـە باشـووری دەریـای قەزوین، هاتـۆ چۆیان دەکـردو ڕێکخستنی کۆمـەلایـەتی‌و ئابـووری کە مۆرکی شوانکـاریی جەنگـاوەریـان پێـك هێنـا «ئیمپراتۆریەتەکانی ئێرانی‌و ڕۆمانی زۆر جار سوودیان لێ‌بینین».

دکتۆر جەمال ڕای وایە کە هەرچەندە ڕووداوی ڕاست کە پەیوەندی بەتیرەکانی کیرتی یەوە هەیە لە تۆماری سیریانی مەسیحی نووسـراونـەتـەوە کەچی چ سەرچـاوەیـەکی باوەڕپێکـراو نیشتمـانێکی دیـاریکراوی ئەوانە نیشان نادات دەنگـوبـاسـەکـانیـان وەك سوارەکـانی تیـرەو خێلی ڕەوەنـد هاتوون لە ڕۆژئاوای ئاسیای بچووکدا بلاوبوونەتەوە «واتە ناوچـەکـانی ژووروی ولاتی ئێستـای کورد» کە لەبـەر چەنـد هۆیـەکی ئابووری‌و سیـاسی بووە مەلبـەنـدێك بۆ بلاوبوونەوەی چەند کۆمەڵە شوانکارەی جەنگاوەر، بە چەند دیـالێکتیـك دەدوێن زمـانـەکـەیان دەگەڕێتەوە سەر جیهانی زمـانی هینـدو ئیـرانی کە بووە بنچینـەیـەکی دیـالێکتیکی کرمانجی ژووروو لە سەردەمی میدی یەوە.

مینـۆرسـکـی لەکـاتـی خۆی‌دا لەو باوەڕەدا بوو کە کوردەکانی زازا لەژووروی دیاربەکرەوە تا سنووری پالور دەرسیـم بە خۆیـان دەوت دیملی، هێشتـاش ئەوانـەی بەدیـالێکتیکی زازای کوردی ئێستـا دەدوێن بەخۆیان دەلێن (دیملی)، وا دیـارە خێلی (دومبـوڵی) لە ناوچـەی خۆی (کوردستانی ئێران) لەسەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە پەیوەندی

بەو دیملیانەوە هەیە، بەرمەکی‌یەکان بەوە ناویان دەرکردبوو کەسەر بە خێڵی «دنبلی»ن.

کارل هەنك ئەوە دەسەلمێنێ کە هاوجووتی ناولێنانی دیملی «ناوی نەتەوایەتی زازا»یە، هەروەها ناولێنانی زمانەکەیان لەلایەن ئۆسکارمانەوە دەستی پێ‌کرد، ئەنترانێکی ئەرمەنیش لە شی‌کردنەوەی زمانەوانی‌دا گەیشتە هەمان ئەنجامەکانی ئۆسکارمان. ئەو لێکۆڵینەوانەی کە کراون ئەوە دەسەلمێنن کە زازا خۆیان بە «دیملی» ناو دەبەن و دیالێکتیکی غەیری تورکی دەدوێن. کەچی لەکاتی خۆیدا گەریدەی عوسمانی ئۆلیا چەلەبی بەهەڵە چووە کە گوایە ئەو «دومبلی»یانەی لەدەوروبەری گۆمی ئۆرمیاە دەژین تورکمانن و بەتورکی دەدوێن. بەڵام گەریدەی ئێرانی «نعمت الله شیروانی» توانی واقیعی (دونبەلی) ئەوانەی لەناوچەی خۆی‌دا هەن ساغ بکاتەوە کە کوردن.

لەڕاستیدا (دیلم) لە کۆنەوە لەناوچەی بەرزی گیلان، باشووری دەریای خەزەر تا گەیشتە شاخەبەرزەکان لەباشوور تاسنووری تەبرستان دا هەبوو، بەڵام ئەم ناوە لە ڕووی جوگرافی‌یەوە پەرەی‌سەند، هەروەها خێڵە دێلمی‌یەکان بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کرد، بۆلیبۆس وەك دراوسێی باکووری میدیاو نزیك کاردۆسی‌یەکان و میتانی‌یەکان ناوی هێناون.

دکتۆر جەمال ڕووناکی دەخاتە سەر ئەو ڕاپۆتەی درایڤەر ئەگەر ڕاست بێ کە شوێنی جوگرافی وڵاتی کارداری سۆمەری لە باشووری گۆمی وان دیاری دەکات، ئەوە تارادەیێك لەگەڵ شوێنی کاردۆخی‌یەکان کە وایسباخ شوێنەکەی دیاری‌کرد بە پێی قسەکانی کسینۆفۆن، دەگونجا، کە ناوچەی بوهتانی ئەمرۆیە، بەڵام ئەم شوێنە پارچەیێك لە وڵاتی گوردۆیای پێك دێنێ کە سترابون ناوی بردوون. هەروەها لە ڕووی ساغ کردنەوەی ووشەی (جودی)یەوە کە کەشتی نووح لەوێ‌دا گیرساوەتەوە، دکتۆر جەمال دەگاتە ئەنجامی کە وەرگێرانی عەرەبی «گودی»یە، ووشەکەش لە ڕێگەی نووسەرە ئارامی‌یەکانەوە کراوەتە عەرەبی، ئەو چیا بەرزەش لە وڵاتی قردۆیە کە بەناوی ـ گودك ـ ی ئەرمەنی بەدەستمان گەیشتووەو شوێنەکەی نزیك جودی، زۆزن، ئەویش زۆزان)ی کوردی‌یە کە بەمانای لە وەرگای بەرز دێت. لە لایەکی‌ترەوە ناوهێنانی «ئارارات» لەکتێبی «العهد القدیم» ڕاستی‌یەکەی پێشوو هەڵناوەشێنێتەوە ئەگەر زانیمان مەبەست لەناوی ناوبراو وڵاتی ئۆراتۆیە کە لە ناو بەرزاییەکانیدا ئەم «گودك»ە دەگرێتەوە. لە حاڵەتی هاوجووتی ووشەی «قردۆ» لەگەڵ ناولێنانی (کورد) لەلایەك و بڕواکردن کە گەلی کورد یا (کورد) مادبین وەك مامۆستا توفیق وەهبی سوورە لەسەری لەلایێکی‌ترەوە، ئەو حەلە ووشەی (قردۆ) بەشێوەیێکی مەنتیقی میدی (مادی)یە، ناوچەکە خۆی بەشێك دەبێ لە وڵاتی مادی‌یەکان «میدیا».

یوسف فلاوی وتاتسید لەو ڕایەدان کە خێڵە جەنگاوەرە بەهێزەکانی ئالان لە قەفقاس و میدیاو ئاسیای بچووك و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی‌دا بڵاوبونەوە، هیچ سەیر نیە کە بە چەند کۆمەڵێکی خێڵەکی جەنگاوەری‌تر گەیشتوون کە سەربە هەمان جیهانە لە ڕووی زمان و ژیاری‌یەوە وەك دێلم و ماردی‌یەکان و غەیری‌تر لە کورد. لەبەر ئەوە ئێمە دەتوانین پێشبینی بەشدارکردنی خێڵەکانی ئالان بکەین لە دەرکەوتنی چەکەرەکانی نەتەوایەتی کوردی پەیوەند بە مەسەلەی زمانەوانی و ئەدەبیاتەکانی، سەرەڕای ئەتنۆگرافی دانیشتوانی ژووروی کوردستان، چاکترین بەڵگەش بۆ ئەوە دەوڵەمەندبوونی ئەدەبی کوردی کرمانجی ژووروو»ە بە داستانی شیعری مەردایەتی و جەوانمەردی کەشەخسیەتی ئالانی «مەم» دەوری تیادا دەبینێ.

لە ڕاستیدا حەوت گوندەکەی کورد کە ناویان لەکتێبی «سنووری جیهان»دا هاتووەو لە دەشتەکانی ئەندخوذی (ناوەڕاستی ئاسیا) بەر لە سەدەی دەیەمی زایینی‌دا هاتووە پاشماوەی ئەو یەکە ئالانیانەن کەکۆچیان بۆ ڕۆژئاوا کردو لەگەڵ خێڵی خاوەن زمانی ئێرانی تێکەڵاو بوون.

دکتۆر جەمال تیۆرەکەی هەریەك لەنۆلدکەو هارتمان و

وایــباخ ڕاست دەکاتەوە کە لە بابەت گیرتی‌یەکانەوە دەریان بریـوە کە باپیـرانی کورد تەنیـا کیـرتی‌یـەکـان نین، بەڵکـو دەورێکی گەورە دەبینن لە تەواوکردنی دەرکەوتنی نەتەوەی کورد لەســەر شانـۆی ڕووداوە مێـژوویی‌یەکان لەژووررووی وڵاتی نێــوان دوو ڕووبـارەکـەو ڕۆژهـەڵاتی ئەنـەزوڵـدا، سەرەرای دانیشتـوانی دیـالێکتیـك لێك نزیك کە زەمانێکی پێشتر تیادا دانیشمەندبوون کە توانیان خۆیان بەسەر زمانی ناوخـۆیی بچـەسپێنن کە سەر بە جیهـانی هینـدو ئەورووپی نین و گومـانی تێـدا نیـە کە کرتـاوی‌یەکان بوونە بەشێك لە نەتەوەی کورد پێش دەرکەوتنی ئیــسلام.

دوابەشی کتێبەکە لە «چەمکی کوردو کرمانج لەمێژوودا» دەدوێ کە کورد، ناوی نەتەوەی گەلی کوردی دانیشمەندە لەو وڵاتـە شاخـاوی‌یـەی کە ڕۆژهەڵاتی تورکیاو ڕۆژئاوای ئێــران و ژووررووی عیــراق و چەنـــد بەرزەکیکی زەقـە لە ژووررووی سوریادا، ئەم وڵاتەش پێی‌دەوترێ کوردستان واتــە وڵاتی کوردان ـ کورد ـ ســنــووری رامیــاری نیــەو لەنەخشـەی‌میریدا سنووری بۆ نەکراوە، هەر بەشێکیان لەو بەشانە پارچەیەکە لەو دەوڵەتانەی ناومان هێنان. ناوی کورد بە چەند شێوەیێکی جیاواز هاتووەو بە پێی خاسیەتی زمانی گەلـە دراوسێ‌یـەکـانی کورد، بۆ نمـوونە: (کرد) کۆیەکەی (أکراد)ە لەکن عەرەبەکان و (کورد) کۆیەکەی «کوردەها»یە لەکن فارسەکان و (کیورت) کۆیەکەی «کیوتلر»ە لەلای تورکەکان.

بەلام کوردەکان خویان لەتەك کوردەوە ناوی (کورمانج یاخـود کرمـانـج) لەزۆر ناوچـەی ژووررووی وڵاتـەکـەیـان دەنێن و (کـورمـانجی یا کرمـانجی) لەزمـانی نەتـەوایەتیان دەنێن. بەڵام پەرەســەنــدنی ڕۆشنبیــری‌و گەشــەکـردنی پەیوەندیی ئابووری لەووڵاتەکەیان پشتگیری ناولێنانی یەکەم (کـورد)یەکـەن کەبـەرەبەرە شوێنی گونجاو و لەباری خۆی لەنــاو کۆمــەڵــگــای کوردەواریــدا کردۆتــەوە، سەرەرای بەکـارهێنـانی لەدەرەوەی کوردستـاندا تەنیا بەو ناوە. ئەوەی کەزانـراوە کورد لەلایـەنی جیـاجیـاوە واتـای ناوێکی گشتی کۆمــەڵێـك مرۆڤـایـەتی کە خاوەن خاسیـەتی نەتـەوایـەتی دیارکراوە بە چەند قۆناخێکی مێژوویی ئاڵۆزو تێك ئاڵاودا تێـەڕیوە، بە چەند گۆڕانێکی جۆریەتی بەسەر چەمکی ئەم ـوەدا هاتـوە. بۆ ڕاستی ئەمـەش دکتـۆر جەمال ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە وشەی کورد بەر لە وشەی (کرمانج) بووە، ووشەی (کورمانج) لە هیچ سەرچاوەیەکی سریانی یا عەرەبی یاخـود ئەرمـەنی‌و زمـانی‌تـر تۆمـار نەکـراوە (کورد) ووشـەیێکی کوردیی ڕووتـە هەر تەنیـا لەلایەن کوردەکانەوە خۆیـان تۆمـارکـراوەو ناوی نەتـەوەیی گەلی کوردە لە زمانی کوردیـدا، کرمـانـج چینێکی دەسەلات بەسەر سەپێنراوە لە کۆمـەڵگـای دەرەبـەگـایـەتی کورد وەك ووشـەیێـك لەگـەڵ دەرکـەوتنی دەرەبـەگـایـەتی لە کوردستـان و گەشـەسەندنی پەیـوەنـدی‌یـەکانی بەرهەم هێنان تیایا لە ژیانی شوانکاری‌و کۆچەری‌یەوە بەرەو دانیشمەند بوون گیرسانەوە، دەرکەوتوە.

«وابـزانـم هێشتـاش لە هەنـدێ ناوچەدا ووشەی کرمانج باوەو بەکـــار دێ، لای شارستـانی خەڵکی لادێ‌و گونـد بە کرمانج دەدرێتە قەڵەم. ك. غ».

بەم جۆرە چەنـــد ترووسکـــەیێـــك ڕووناکیمـان خستـە سەرکتێبـە بەنـرخـەکەی دکتۆر جەمال ڕەشید کە گومانی تیا نیە بەگیانێکی زانـستی‌و مەوزووعیانە لە زۆر شتی کۆڵیوەتەوە کە پەیـوەنـدیـان بەزمـان و خاك و نەژادی کوردەوە هەیەو بە پێی لێکـدانـەوەو شی‌کردنەوەی خۆی ئەو ڕایانەی دەربارەی کورد ووتـراون و ناچنـە خانـەی ڕاستی‌و بە بەڵگـەی پتەوی مێـژوویی پووچـەڵی کردوونـەتەوەو، ئەو ڕایانەی کەبەلایەوە مایەی پشـت پێ‌بەسـتن و جێی متمانەن پەسندی کردوون. ئەم چەند لێکۆڵینەوەیە بۆ ئەوەمان رادەکێشێ کە زۆر ووشەو زاراوەو ناوی ناودارو گەورە پیـاوان و بنـەمـاڵـەو تیرەو هۆزی دیارو سەربەرز لەبنەچەدا کورد بوون بەڵام گۆڕانیان بەسەرا هاتـوەو لە سەرچـاوەکـەی خۆیـان دوورکەوتۆنەتەوە یاخود وا دراونـەتـە قەڵـەم کە کوردنین، ئەمـەش لە ڕاستیـدا پێشێل کردنی تەواوی واقیعی مێژوون و پێویـست بە شی‌کردنەوەی زانـستانە دەکات.

ئەم کتێبـەی دکتـۆر جەمـال مایەی لێکۆڵینـەوەو دەمەقاڵێ درێـژە، کە گفتـوگـۆیـەکی زۆری لەســەر بکـرێ‌و شیـاوی تۆژینـەوەی گەلێ ووشـەیـە کە بخرێنە بەرتیشکی زانیاری. کتێبێکی ئاوا هەڵبــەتــە شوێنی دیــارکـراوی خۆی لەنـاو کتێبخـانـەی عەرەبی دەکـاتەوەو بەم کارە نووسەر خزمەتێکی گەورەی نەتـــەوەی کوردی کردەوەو شیــاوی ئافــەریـــن و سوپاسە، هیوادارم کە لەو بوارەی بۆی لواوەو تیایدا پسپۆری هەیـە لەبـەرهـەمی بەپێـزو ڕەنجی هێـژای خۆی خوێنەری کوردیش بێ‌بەش نەکات.[1]